

Kiefer Ferenc

A hatvanas évek magyar nyelvtudománya

Az elméleti nyitás korszaka¹

Az alábbi írásban megkíséreljük felvázolni a magyar nyelvtudományban a hatvanas években bekövetkezett elméleti-módszertani változásnak az okait és fontosabb állomásait, amelyek később, a hetvenes és nyolcvanas években nyelvtudományunk alapvető megújulásához vezettek, és azt a nemzetközi nyelvtudomány szervezésévé tették. Munkámhoz felkutattam a hozzáférhető írásos forrásokat, de volt, amikor csak személyes emlékeimre támaszkodhattam.

1. Két fontos nemzetközi esemény

A nyelvtudomány a múlt század első évtizedeiben forradalmi változáson ment át. Ezt a változást két esemény jelzi. Az egyik: Amerikában 1924-ben megalakult az Amerikai Nyelvészeti Társaság (*Linguistic Society of America*), majd egy évvel később megjelent

¹ A beszámoló készítésében nagy segítséget kaptam Timár Dávidtól és Gyenge Katalintól, a Nyelvtudományi Intézet könyvtárosaitól. E helyütt is megköszönöm segítségüket. A németországi nyelvtudomány ötvenes és hatvanas évekbeli helyzetéről Manfred Bierwisch-től (Berlin) kaptam részletes tájékoztatást, a csehszlovák helyzetről pedig Eva Hajičová (Prága) tájékoztatott. Az általános nyelvészet, illetve matematikai nyelvészet szak első éveiről Terestyényi Tamástól kaptam egy rövid összefoglalót. Köszönettel tartozom Kertész Andrásnak, Kenesei Istvánnak és Pléh Csabának kéziratomban tett változtatásokról tett megjegyzéseikért.

a társaság folyóiratának, a *Language*-nek első száma. A társaság és folyóiratának tudománypolitikájának kialakításában döntő szerepet játszott Leonard Bloomfield, Edward Sapir és George Bolling, utóbbi volt a folyóirat első főszerkesztője. A folyóirat második számában olvashatók azok az alapelvek („posztulátumok”), amelyek az amerikai strukturalizmust meghatározták.² Az ötödik számban Bolling fejt ki, hogy a nyelvtudomány nem filológia, és a filológia nem nyelvtudomány.³ A két diszciplína egyként való kezelése sokáig hátráltatta az önálló nyelvtudomány létrejöttét. Ugyancsak ebben a számban ír Sapir arról, hogy a nyelvtudomány módszereit tekintve közelebb áll a természettudományokhoz, mint a humán tudományokhoz.⁴

A másik esemény: Antoine Meillet javaslatára 1928-ban megalakult a Nemzetközi Nyelvésztársaság (*Comité International Permanent des Linguistes*, röviden: a CIPL), amely legfontosabb feladatának az általános nyelvészet támogatását és nemzetközi nyelvészkonferenciák szervezését tekintette. Az első kongresszust Hágában tartották 1928-ban, ahol a magyar nyelvtudományt Gombocz Zoltán és Melich János képviselte. Laziczius Gyula neve a koppenhágai kongresszus anyagában szerepel először. Úgy tűnik, hogy a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeink nem kívántak részt venni a Nemzetközi Nyelvésztársaság kongresszusain, és nem törekedtek arra sem, hogy eredményeiket nemzetközi publikációkban tegyék közzé. És mintha ez az állapot örökletessé vált volna nyelvészeink bizonyos köreiből, és még a mi időnkre is jellemző lenne.⁵

² Bloomfield 1925: 153–164.

³ Bolling 1929: 27–32.

⁴ Sapir 1929: 207–215.

⁵ Érdekes még megemlítenünk, hogy a koppenhágai kongresszuson a csehek közel húsz fővel képviseltették magukat, míg a magyar nyelvtudomány egyetlen képviselője Laziczius Gyula volt. A kongresszuson két magyarországi germanista is részt vett, a debreceni egyetem delegáltjaként Huss Richard és a Budapesten tanító Schwartz Elemér, az általános nyelvészethez azonban egyiknek sem volt köze.

Visszatérve a CIPL-hez: a szervezőbizottságban Antoine Meillet-n kívül helyet kapott többek között Charles Bally, Marcel Cohen, J. Baudouin de Courtenay, Franz Boas, Otto Jespersen is. A későbbi kongresszusok (Genf 1931, Róma 1933, Koppenhága 1936) szervezésében már a prágai iskola és a dán strukturalizmus képviselői is részt vettek.

2. A magyar nyelvtudomány a harmincas években: strukturalista kísérletek légtérben⁶

A magyar nyelvészeti irodalomban a strukturalizmusról először Gombocz Zoltán „Funkcionális nyelvszemlélet” című rövid előnöki beszédében olvashatunk.⁷ Gombocz funkcionális nyelvszemlélete a saussure-i strukturalizmusnak felel meg. Melich Jánossal részt vesz a Nemzetközi Nyelvészeti Társaság (CIPL) hágai kongresszusán (1928), ahol megismerkedik a prágai iskola képviselőivel, Trubeckojjal, Jakobsonnal és Mathesiusszal. A későbbi években a Gombocz-tanítvány Laziczius Gyula a fonológiáról szóló munkájával egy csapásra ismert nyelvtudóssá válik.⁸ Gombocz ugyan elfogadta a strukturalizmus alaptételeit, de munkássága alapján nem tekinthető strukturalistának. Így Laziczius Gyulát kell a magyar strukturalizmus egyetlen képviselőjének tekintenünk. 1938-ban számára alapítják a budapesti tudományegyetemen az Általános nyelvészet és fonetika tanszéket, amely az első ilyen jellegű intézmény volt a világon. Közben hosszabb-rövidebb cikkeket publikált a *Lingua*, *Indogermanische Forschungen*, *Cahiers F. de Saussure*, *Acta Linguistica Hafniensa*, *Archiv für vergleichende Phonetik*, *Zeitschrift für slavische Philologie* című folyóiratokban. 1944-ben jelent meg a fonetikáról szóló

⁶ A cím ötletét Simoncsics 2005-nek köszönhetem.

⁷ Gombocz 1934: *MNy* XXX/1–2: 1–7.

⁸ Laziczius 1933.

könyve,⁹ de az általános nyelvészetről szóló munkáját már nem tudta befejezni. Egyik méltatója a következőképpen összegezte Laziczius érdemeit: „Laziczius nagy érdeme, hogy a magyar általános nyelvtudományt előzmények nélkül, a neki adatott rövid idő alatt is a nemzetközi kutatás élvonalába emelte”.¹⁰ Sajnálatos módon tanítványokat sem tudott maga köré gyűjteni. A hagyományos történeti nyelvtani kutatások egyeduralma az egész korszakot jellemezte. Laziczius tanszéke 1949-ben megszűnt, őt pedig 1950-ben nyugdíjazták.

A magyar nyelvtudománynak tehát nem volt strukturalista korszaka, Laziczius Gyulát hamar elfelejtették. Herman József 1988-ban az V. magyar nyelvészkongresszuson tartott előadásában jól jellemezte a magyar nyelvtudomány akkori helyzetét.¹¹ Érdeemes Herman cikkéből néhány gondolatot idéznünk. A hatvanas éveket megelőző korszakról ezt írja: ezt a korszakot „az elméleti zárttság, merevség, elmaradás korszakának lehet tekinteni”. Az elért eredmények ellenére „a nyelvtudomány tágabb perspektívái, elméleti problematikája szempontjából a helyzetet [...] a szinte teljes stagnálás jellemezte. [...] a magyarországi nyelvtudományt sajátos, mindenfajta gondolati újítástól mentes szigetként írhatjuk le, amely – még saját múltjához képest is – nagyjából az 1910-es évekig visszaközött, sőt egy bizonyos sértett és gyanakvó ellen-szenvvel utasított vissza mindent, ami ebből a helyzetből kimozdíthatta volna.” Érdekesek Hermannak azok a megállapításai is, amelyek nyelvtudományunk akkori elmaradottságának okait kutatják. Alább látni fogjuk, hogy a hatvanas években bekövetkezett elméleti nyitás nem a magyar nyelvtudomány belső fejlődésének, hanem nagyrészt külső hatásoknak volt köszönhető.

⁹ Laziczius 1944. A könyv – Wolfgang Steinitz fordításában – németül is megjelent (Laziczius 1961), és a nyolcvanas évekig egyetemi tankönyvként szolgált.

¹⁰ Harmatta János előszava Kincses Kovács Éva Lazicziusról szóló munkájához. Kincses Kovács 1995: 6.

¹¹ Herman 1991: 14–22. Herman kritikája elsősorban a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeinkre vonatkozik.

3. Az Akadémia első megnyilatkozásai és a strukturalizmusvita

A nyelvtudományi munkák az ötvenes évek végéig csendesen folytak a megszokott elvi-módszertani keretben, a tematikai vagy módszertani változtatás igénye fel sem merült, de hogy a világban fontos változások mennek végbe, az akadémiai köröknek tudomásul kellett venniük. Sötér István 1958. évi osztálytitkári beszámolójában említi,¹² hogy az „elvi nyelvtudományi, nyelv- és tudománytörténeti kérdések kutatására” is nagy szükség lenne. Majd így folytatja: „A hagyományos nyelvtörténeti munkálatok mellett a jövőben foglalkoznunk kell a hatalmas méretekben fejlődő *híradástechnika nyelvészeti vonatkozásainak* problémáival is, például a fordítógép nyelvészeti jellegű elvi kérdéseivel.” Sötér beszámolója előrevetíti az 1961. évi strukturalizmusvita alaphangulatát: az alkalmazott kutatásokat támogatni kell, mert hasznosak, azok tehát szabad utat kapnak. Az elméleti kérdések terén viszont óvatosnak kell lennünk.

Két évvel később került sor az MTA Nyelvtudományi Intézetének és a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvtudományi Munkaközösségének közös vitájára „a nyelvtudomány elvi kérdéseiről”,¹³ ez volt az ún. „strukturalizmusvita” a nyelvtudományban. A bevezető előadást Telegdi Zsigmond tartotta „A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről”,¹⁴ amelyhez a korabeli magyar nyelvtudomány apraja-nagyja hozzászólt. Telegdi megállapítja, hogy „századunk elején fordulat állt be a nyelvtudomány fejlődésében”. A fordulatot elsősorban Saussure munkásságának tulajdonítja, aki szerint a nyelv szigorú rendszert alkot, és a nyelv kutatójának ezt a rendszert kell megragadnia, leírnia. Telegdi egyik legtájékozottabb és legműveltebb nyelvtudósunk volt. Előadásában rámutat az egyes strukturalista elképzelések párhuzamaira és különbségeire. A magyar nyelvtudósok

¹² Sötér 1959: 203–239.

¹³ *MTA I. Oszt. Közl.* XVIII (1961): 5–168.

¹⁴ Telegdi 1961: 11–27.

közül alighanem ő volt az első, aki felismerte Chomsky jelentőségét. Az ötvenes évek ideológiai kényszerzubbonyából kiszabadulva fontos volt számára azonban az is, hogy egyértelművé tegye, hogy a strukturalizmus és a marxizmus között nincs ellentét. De nemcsak a marxizmussal szemben kellett megvédenie a strukturalizmust, hanem a történeti nyelvtudomány művelőinek sokszor elutasító és a történeti módszer kizárólagosságához ragaszkodó magatartásával szemben is.

A „generatív” jelző ebben az időben még Chomsky munkásságával kapcsolatban sem vált általánossá. Telegdi említett referátumában ezt írja: „A transzformációs elemzés kiindulása az a felismerés, hogy a beszéd elemzéséből közvetlenül adódó szerkezetformák (sic) nem összefüggéstelenek, nem egyaránt eredetiek, egyszerűen adottak; egy részük – még hozzá tekintélyes részük – belsőleg, az adott rendszeren belül, »strukturálisan« másodlagos, származtatott, levezethető. A grammatikus tehát nem állhat meg a tapasztalatban, valóságos szerkezetekben adott formák elvonásánál, feladata tovább terjed: tisztázni a különböző formák belső összefüggését, megállapítani az alapformákat és a többit ezekhez képest, mint ezeknek (...) átalakítását leírni.” Nem véletlen tehát, hogy a Chomsky-féle elmélet nálunk is a hatvanas években „transzformációs grammatikaként” vált általánosan ismertté.

A strukturalizmusvita közvetlen előzménye alighanem V. P. Grigorjev szovjet nyelvésznek a *Voproszy jazikoznanyije* című folyóiratban 1960-ban megjelent összefoglalója volt a Szovjetunióban zajló vitáról és a nyelvtudomány újabb fejlődését érintő kérdésekről.¹⁵ Grigorjev beszámolójából megtudhatjuk, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia Elnöksége 1960-ban határozatot hozott „a strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerek fejlesztéséről”. A Szovjet Tudományos Akadémia állásfoglalása után senki nem merete nyíltan kétségbe vonni a strukturális és matematikai módszerek fontosságát a nyelvtudományi kuta-

¹⁵Ez azért is valószínű, mert Grigorjev cikke magyarul a strukturalizmusvita anyagával egy időben jelent meg az *Osztályközleményekben*. Grigorjev 1961: 169–170.

tásokban, sokan azonban ezeket a kutatásokat a nyelvtudomány bizonyos területeire szerették volna korlátozni. Úgy vélték, hogy ezeknek a módszereknek nincs helyük sem a történeti nyelvészetben, sem pedig a nyelvjáráskutatásban.

A hozzászólók többsége egyáltalán nem szólt a strukturális vizsgálatok problémájáról, inkább a saját kutatásuk fontosságát hangoztatták, vagy a marxizmusra hivatkozva a strukturalizmus ideológiai veszélyeire figyelmeztettek. Ha a strukturalizmus problémáját zárójelbe lehetett is tenni, a gépi fordítással és a nyelvészet egyéb számítógépes alkalmazásaival mindenképpen foglalkozni kellett. A számítógépes nyelvészet azonban „tulajdonképpen alkalmazott nyelvészet”, gondolták többen, és így kívül esik a nyelvtudomány centrális körén. Ebből következik, hogy a strukturalizmussal csak olyan mértékben érdemes foglalkozni, amilyen mértékben az a számítógépes alkalmazásokat elősegíti. Ezzel ki is zárhatjuk a strukturális kutatásokat a nyelvészeti kutatásokból: a többek által „nejlonnyelvészettként” emlegetett kutatás nem feladata a nyelvtudománynak.

A sokszor semmitmondó hozzászólásokat olvasva az embernek az az érzése, hogy nyelvészeink egy párthatározatnak tesznek eleget. Az elhangzott vélemények illusztrálására három hozzászólást kell említenünk.

A szlavista Kniezsa István például a leíró (strukturális) nyelvészet előtérbe lépését egyes országokban azzal magyarázza, hogy ezeknek az országoknak a nyelvtudósai lényegében befejezték a nyelvükre vonatkozó történeti és összehasonlító nyelvészeti munkákat, ezért ezen a területen nem maradt komoly teendő a későbbi kutatók számára. Nálunk viszont nincsenek még elvégezve ezek az alapvető munkák, és ez legalábbis részben magyarázatot nyújt arra, hogy a magyar nyelvtudomány miért nem csatlakozott korábban a strukturalista iskolához. Így volt ez annak ellenére, hogy több nyelvtudósunk, elsősorban Laziczius Gyula élénk kapcsolatot ápolt a „prágai fonológiai iskolával”, és eredményeit is jól ismerte. Kniezsa melegen támogatja a strukturalista iskolák hazai meghonosodását, és arra kéri az „ideológusainkat”, hogy igyekezetük fő célja ne az legyen, hogy elhamarkodottan „mar-

xistaellenesnek” bélyegezzenek meg egy-egy új kezdeményezést, mert ezzel megakadályozzák nyelvtudományunk fejlődését.¹⁶

A hagyományos nyelvésznek tartott Imre Samu úgy véli, hogy a nyelvtörténeti és dialektológiai kutatásokban ugyan nincs helye a strukturalista módszereknek, de fontosak a leíró nyelvészeti kutatásokban. Az általános nyelvészettel kapcsolatban is tesz egy figyelemre méltó megjegyzést: „Simonyitól napjainkig van egy közös jellemző vonása – mégpedig eléggé negatív vonása – az egész magyarországi nyelvtudománynak; ez: az általános nyelvészeti alkotó művelésétől való húzódozás, a hazai nyelvtudományi elvek, módszerek elvi, kritikai vizsgálatának a hiánya.” Majd így folytatja: „Minden bizonnyal ennek a hazai »hagyomány«-nak az eredménye az is, hogy az újabb nyelvészeti irányzatoknak csak megismerésében is oly igen le vagyunk maradvá.” Hozzászólásának konklúzióját is érdemes idéznünk: „...szükségesnek tartom, hogy az új irányzatokkal minél gyorsabban és minél alaposabban megismerkedhessünk.”¹⁷

A magyar nyelvtudomány kiemelkedő tudósai közül Bárczi Géza nem szólt hozzá a vitához, Pais Dezső pedig megelégedett néhány polemikus megjegyzéssel. Benkő Loránd terjedelmes hozzászólásában inkább a nyelvtudomány és a marxizmus viszonyáról szólt.¹⁸ Feltette az új módszerektől a történeti nyelvtudományt, de

¹⁶ Kniezsa 1961: 39–40.

¹⁷ Imre 1961: 46–53.

¹⁸ „...a strukturalizmusnak [...] a marxizmussal gyökeresen szembenálló, következésképpen alapvetően helytelen nézetei elfogadásuk esetén szétrombolnák nyelvtudományunkat, és elsősorban azokat a vívmányokat semmisítenék meg, amelyeket a hazai nyelvtudomány jórészt a marxizmus megtermékenyítő hatásaként és – azzal szoros összefüggésben – az élet követelményeinek eleget téve a felszabadulás óta elért. Ezen a téren [...] semmi elvi vagy gyakorlati engedményt nem tehetünk: nyelvtudományunknak továbbra is elsőrendű kötelessége kell hogy legyen a nép anyagi és szellemi kultúrájával, annak történetével és jelenével való eleven kapcsolata, a történettudománnyal, az irodalomtörténettel, a néprajzzal és más társadalomtudományokkal való együttműködése.” És egy utolsó idézet a hozzászólás befejezéséeként: „Azt hiszem, elvitathatatlan dolog, hogy a magyarországi

magát a marxizmust is. A vita anyaga összességében érdekes kordokumentum is, és nem csak „ideológiai” szempontból.

Kalmár László matematikus, akadémikus levélben szólott hozzá a strukturalizmusvitához. Figyelemre méltóak azok a javaslatok, amelyeket Kalmár a formális nyelvészeti kutatások elősegítése érdekében tesz. Többek között azt hangsúlyozza, hogy fontos lenne a matematika – általános nyelvészet szakos képzés az egyetemeken. Fontosnak tartja a „matematikai nyelvészet” szakirodalmának tanulmányozását, amihez nyelvileg is fel kell készíteni a hallgatókat. Biztosítani kell továbbá, hogy a matematikai munkákhoz megfelelő kapacitás álljon rendelkezésre „a hazai elektronikus számológépen” (sic). Kalmár Lászlónak fontos szerepe volt abban, hogy 1962-ben az MTA Számítástechnikai Központjában létrejöhessen egy matematikai nyelvészeti kutatócsoport és az MTA Nyelvtudományi Intézetében egy általános és strukturális nyelvészeti csoport (1985-től osztály).

A strukturalizmus vitában megfogalmazott félelmek, előítéletek a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben megjelent írások, megnyilatkozások egy jelentős részében még tetten érhetők. A strukturális módszerekkel szembeni nyílt fellépés a nyolcvanas években azonban már nem volt lehetséges.

4. A kezdő évek

A nyelvtudomány megújításának fontosságára (és sürgősségére) való tekintettel 1962 márciusában került sor az MTA székházában egy munkaértekezletre, amely kizárólag a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseivel foglalkozott. A munkaértekezlet megszervezésében Szépe György játszott döntő szerepet. A teendők megfogalmazásában Kalmár Lászlón kívül Szalai Sándor és Rényi Alfréd is közreműködött. A matematikai nyelvészetről általában az a vélemény alakult ki, hogy nem föltétlenül

nyelvtudomány továbbfejlődésének egyetlen lehetséges útja a marxizmus talaján vezet” (Benkő 1961: 40–46).

a matematika valamely ágának a közvetlen alkalmazásáról van szó, hanem inkább a nyelvelméleti kutatásokban a matematikai gondolkodásmód átvételéről. A gépi fordítási elképzelések első-sorban az orosz–magyar, illetve a magyar–orosz fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseire vonatkoztak. Kalmár László a matematikai és nyelvi struktúrák közti párhuzamot hangsúlyozta előadásában, Rényi Alfréd az információelmélet és a nyelvészet kapcsolatáról beszélt, Szalai Sándor a tudományos közlemények gépi kivonatolásának kérdéséhez szólt hozzá. A fiatalabb generációt képviselte Papp Ferenc, aki a nyelvi rendszer matematikai modelljeiről beszélt, és Kiefer Ferenc, aki a halmazelmélet egy lehetséges nyelvészeti alkalmazását mutatta be Olga Kulagina szovjet nyelvész kutatásaira támaszkodva. Szépe György a magyarországi gépi fordítás néhány időszerű kérdéséről szólt, Ruzsiczky Éva pedig az adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának lehetőségéről. A statisztikai vizsgálatok fontosságát hangoztatta J. Soltész Katalin és Kozma László, e vizsgálatok első eredményeiről pedig Dömölki Bálint, Fónagy Iván és Szende Tamás számolt be. Az orosz–magyar gépi fordítás problémáiról Hell György, Kónyi Sándor, Hadas Ferenc és Sipőczy Győző beszélt. A munkaértekezlet előadásai nyomtatásban 1964-ben jelentek meg az Általános nyelvészeti tanulmányok periodika második köteteként, de már egy évvel korábban részletes összefoglalót készített róluk Kiefer Ferenc és Szépe György, amely az I. Osztály Közleményeiben jelent meg.¹⁹ A munkaértekezlet elfogadott egy határozati javaslatot is, melynek bevezetője megállapítja, hogy „A külföldi nyelvtudományban, különösen a tudományos téren vezető országokban a hagyományos témák és módszerek mellett fokozottabb mértékben került előtérbe a matematikai modellek, illetőleg a strukturális módszerek alkalmazása, és nagyjelentőségű az alkalmazott nyelvtudomány művelése. A nyelvtudomány tematikája világszerte kibővült a gépi fordítás feladataival. Ez népgazdasági szempontból is nagy je-

¹⁹ *MTA I. Oszt. Közl.* XIX/1–4 (1963): 321–335.

lentőségű, másrészt nyelvészeti vonatkozásaiban is fontossá válhat, amennyiben a maga igényeivel ösztönzi, illetőleg ellenőrzi az egzakt strukturális nyelvi leírást és elemzést.” A javaslat megállapítja, hogy a magyar kutatás ezen a téren nemcsak a Szovjetunió és a szomszédos szocialista országok kutatásaitól maradt el, hanem általában a világszínvonalától is. Konkrét javaslatként fogalmazódik meg, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében létre kell hozni a strukturális grammatikával foglalkozó kutatócsoportot, az MTA Számítástechnikai Központjában pedig egy gépi fordítási csoportot. Ezenkívül „a meglévő kezdeményezések szervezeti megszilárdításaként” a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen meg kell alakítani a „matematikai és alkalmazott nyelvészeti kutatócsoportot”.

1962. szeptember 11–15. között volt Tihanyban egy fontos nemzetközi rendezvény, amelynek házigazdája a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében Kalmár László akadémikus volt (*Colloquium on the Foundations of Mathematics, Mathematical Machines and their Applications*). Szépe Györgynek nem volt nehéz meggyőznie Kalmár Lászlót arról, hogy a kollokviumnak legyen nyelvészeti szekciója is. A szekció előadóinak többsége – sajnálatos módon, de érthető okokból – mind nyelvi, mind szakmailag felkészületlen volt, nem értett igazából a szakmához. Bár a kollokvium hivatalos nyelve az angol volt, a szekcióban elhangzottak német, francia és orosz nyelvű előadások is. Tartalmilag pedig a matematikai nyelvészet területén új gondolatok, új meglátások prezentálásáról aligha lehetett szó. Nagy volt ezért a minőségi kontraszt a formális logikai előadások és a nyelvészeti előadások között. A kollokvium fő témáját olyan kiválóságok képviselték, mint Alonzo Church (Princeton), Haskell Curry (Pennsylvania), Jehoshua Bar-Hillel (Jeruzsálem), a számítógépes vonalat pedig Herbert Gelernter és M. S. Watanabe (IBM, Yorktown Heights). Robert Lees volt a találkozó amerikai nyelvész résztvevője, aki az ötvenes évek végén Chomsky tanítványa volt, valamint a *Syntactic Structures*ről szóló első, híres recenzió szerzője. 1960-ban jelent meg a nominalizációról szóló könyve *The Grammar of English Nominalizations* címmel. Lees eredetileg

elektromérnök volt, és a gépi fordítás révén került kapcsolatba az MIT-vel, majd Noam Chomskyval.

Nyelvtudományunk szempontjából elsősorban azért volt ez a tanácskozás jelentős, mert először találkozhattak a környező országokban dolgozó és a nyelvtudomány megújításán szorgoskodó nyelvészek. Csehszlovákiát Petr Sgall képviselte, az NDK-t Manfred Bierwisch, mindkettőjünkkel közeli tudományos kapcsolat jött létre, ami több évtizeden át tartott. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a nyugati országokból nem volt nyelvész résztvevője a kollokviumnak, ami részben annak tudható be, hogy a nyugati országok nyelvészeinek nem kellett a moszkvai határozatokhoz igazodniuk, de az is igaz, hogy még érdeklődés szintjén sem lehetett a hatvanas évek elején olyan „nyugati” elméleti nyelvészt találni (Robert Lees amerikai nyelvész kivételével), aki a kollokvium munkájában részt vehetett volna. A nyugati országok nyelvtudománya az új irányzatok befogadását illetően néhány éves késésben volt a szocialista országok nyelvtudományához képest. Két kivételt azonban érdemes megemlítenünk: Grenoble-ban 1960-ban alapította meg Bernard Vauquois matematikaprofesszor a *Centre d'études sur la Traduction Automatique* nevű kutatócsoportot, mely azonban kimondottan gépi nyelvészeti kutatásokkal foglalkozott. A másik kutatócsoportot Margaret Masterman alapította 1953-ban az angliai Cambridge-ben *Cambridge Language Research Unit* elnevezéssel; a kutatás a brit csoport esetében nem szorítkozott a gépi fordításra, hanem számos nyelvelméleti kérdést is vizsgált. (A csoport munkatársa volt Karin Spark Jones és Martin Kay is.) Masterman elméleti kérdések iránti érdeklődését mesterének, Ludwig Wittgensteinnek köszönhette.

1962 őszén egy intenzív tanulási időszak kezdődött a Számítástechnikai Központban (a továbbiakban SzK). A matematikai nyelvészeti csoport egy szemináriumsorozatot szervezett. Az előadó vagy egy fontosnak ítélt publikációról, vagy saját kutatásáról számolt be. A beszámolót vita, illetve megbeszélés követte. Az SzK munkatársain kívül rendszeres résztvevője volt ezeknek a szemináriumoknak Hell György, Botos Imre, Sipóczi Győző (a

Műszaki Egyetem nyelvtanárai), a Nyelvtudományi Intézetből pedig Elekfi László és Szépe György. A Nyelvtudományi Intézet 1959-től fogva éveken át továbbképző tanfolyamokkal igyekezett elősegíteni, hogy munkatársai alaposabb ismereteket szerezzenek az általános nyelvészet terén.

1962 őszén Kiefer Ferenc vezetésével létrejött az SzK-ban a „Matematikai és gépi fordítási csoport” (tagjai voltak Petőfi S. János, Stein Mária, Varga Dénes), majd 1966 elején a Nyelvtudományi Intézetben Károly Sándor vezetésével az „Általános és strukturális nyelvészeti csoport”, amely később Strukturális nyelvészeti osztállyá alakult át. Az osztályon dolgozott Károly Sándoron kívül Szépe György, H. Molnár Ilona, Dezső László és a korán elhunyt Nagy Ferenc. 1963-ban megjelenik az Általános Nyelvészeti Tanulmányok (a továbbiakban ÁNyT) első kötete. Az SzK-ban pedig ugyanabban az évben lát napvilágot a *Computational Linguistics* című periodika (a továbbiakban *CL*) első száma. (1964-ben két szám is megjelent, majd 1969-ig minden évben egy-egy szám.) Volt, aki orosz nyelven tette közzé tanulmányát, volt, aki angol nyelven írt, de német nyelvű közlemény is előfordult. Elég korán kialakultak azok a tematikai preferenciák is, amelyek egy-egy kutató egész pályájára jellemzőek maradtak: Varga Dénes a *CL* 1963-tól 1969-ig tartó történetében szinte kizárólag a gépi fordítást elősegítő algoritmusokról írt, Petőfi S. János általános szemiotikai vagy textológiai kérdésekről értekezett, Kiefer Ferenc érdeklődésének középpontjában a magyar szórend és a jelentéstan állt. A külső munkatársak közül a *CL*-ben publikált a gépi fordítás különböző aspektusairól Papp Ferenc, Dezső László, Hell György és Dömölki Bálint is. A kis példányszámú *CL* terjesztése sajnos nem volt megoldott, külföldön csak néhány kutatócsoporthoz jutott el (Moszkva, Berlin, Prága), hazai visszhangja pedig egyáltalán nem lett. A periodika színvonala nem volt rossz, több szomszédos országbeli kutató is küldött tanulmányt publikálás céljából, és egy prágai recenzió is született a *CL* első számairól P. Sgall tollából.

Az SzK Gépi fordítási csoportja már 1963-ban bekapcsolódott a KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, COMECON)

által koordinált munkálatokba, és az MTA delegáltjai (többnyire Kiefer Ferenc és Varga Dénes) részt vettek a gépi fordítással foglalkozó szocialista országokban működő kutatócsoportok éves moszkvai találkozásán. Az SzK-ban 1960 óta működött az M-3 számítógép, amely ugyan bizonyos feladatok elvégzésére alkalmas volt, de nem rendelkezett operációs rendszerrel, fordítóprogramokkal, és a számítógépet kizárólag gépi kódban lehetett programozni. A nyelvi elemzés algoritmusainak gépi kódban történő programozása rendkívül körülményes volt, nem véletlen tehát, hogy a kutatók egyre inkább elméleti kérdésekre összpontosították figyelmüket. A helyzet kissé megváltozott, amikor az SzK 1965-ben új korszerűbb számítógépet kapott: az URAL 2-t. A számítógép központi egysége elektroncsövekre épült, és a gépet elsősorban tudományos számítások végzésére használták. Perifériái közé elektronikus írógép, lyukkártya- és lyukszalag-olvasó, nyomtató, mágnesdob és mágnesszalag tartoztak. Az URAL 2 ezzel a felszereltséggel már alkalmas volt bizonyos nyelvi elemzések elvégzésére. Nem kétséges, hogy a hatvanas években az SzK gépi nyelvészeti csoportja is hozzájárult a magyarországi „informatikai kultúra” megalapozásához.

A gépi fordítási kísérletek eredményeinek alacsony színvonala a hatvanas évek közepén már eléggé nyilvánvaló volt. Az 1966-ban megjelent ALPAC (*Automatic Language Processing Advisory Committee*) jelentés, amely az amerikai kormány megbízásából készült, egyértelművé tette, hogy a meglévő eszközökkel nem érhető el színvonalas gépi fordítás. Az ALPAC-jelentés hatására a legtöbb országban leálltak vagy háttérbe szorultak a gépi fordítási munkálatok, és a gépi nyelvészeti kutatócsoportok a jobb eredményt ígérő gépi adatfeldolgozás problémáinak kutatására tértek át.

5. Papp Ferenc és a Debreceni Kutatócsoport

Külön kell szólnunk Papp Ferenc számítógépes munkásságáról egyrészt azért, mert Papp Ferenc már az ötvenes évek végén foglalkozott számítógépes nyelvészettel, másrészt azért is, mert őt nem a Grigorjev-féle jelentés indította el ezen az úton, hanem a Papp Ferenc és a moszkvai fiatal nyelvészek (Igor Melcsuk, Jurij Apreszjan, Alekszandr Zsolkovszkij) között kialakult barátság. Papp – Melcsukhoz hasonlóan – több cikkben foglalkozott a gépi fordítás kérdéseivel, számítógép hiányában azonban konkrét feladatok megoldására nem vállalkozhatott.²⁰ A hatvanas évek elején a debreceni számítógépes nyelvészet kimerült az Magyar Értelmező Szótár címszóanyagának lyukkártyára történő rögzítésében, majd valamivel később annak URAL 2, illetve Odra típusú számítógépen történő rendszerezésében. Mai fogalmaink szerint Papp Ferenc csapata tulajdonképpen nem számítógépes nyelvészettel, hanem gépi adatfeldolgozással foglalkozott. Munkájuk eredményeképpen írhatta azonban meg Papp Ferenc egyik legfontosabb munkáját, a magyar főnév paradigmikus rendszeréről szóló könyvét, és születhetett meg a ma is nélkülözhetetlen *a tergo* (szóvégmutato) szótár.²¹ Papp Ferenc első matematikai nyelvészeti tárgyú tanulmánya 1961-ben jelent meg „Matematikai módszerek a nyelvtudományban” címen, majd ugyanabban az évben még három tanulmányt publikált (a *Filológiai Közönyben*, a *Slavica* és a *Voproszy jazykoznanijija* című folyóiratokban). Az egyikben egy orosz szerkezet transzformációs elemzését mutatja be. Papp már korán felfigyelt a nyelvtudományban bekövetkezett változásokra, elsősorban azonban szovjet (orosz) munkák alapján. Erről egy 1958-ban a NyK-ben megjelent cikkében számol be.²² A debreceni kutatócsoport kutatásait illetően Papp öt kutatási témát sorol fel a *CL*-ben meg-

²⁰ Papp 1959; *NYK* 19959/61: 392–410; Papp 1961: 269–306; Papp 1963; *CL* 2: 213–216.

²¹ Papp (szerk.) 1969.

²² Papp 1959: 392–410.

jelent összefoglalójában:²³ (1) az orosz nyelv strukturális vizsgálata, (2) a matematikai nyelvészeti munkák dokumentálása, (3) oroszról magyarra történő gépi fordítási algoritmusok kidolgozása, (4) a nyelvoktatás új módszerei és a fordításelmélet, (5) egy magyar *a tergo* szótár elkészítése.

6. Nemzetközi kapcsolatok

1962 után külföldi utazásokra is megnyílt a lehetőség. 1963-ban egy gépi fordítás kérdéseiről szóló konferenciát rendeztek Drezdában, egy matematikai nyelvészet problémáival foglalkozó konferencia Prágában, végül egy statisztikai nyelvészeti konferencia Stockholmban. A stockholmi konferencia résztvevői között volt Lotz János is,²⁴ akit egy általános nyelvészeti tanszék megszervezésére kért fel a Stockholmi Egyetem.

1964 augusztusában Jeruzsálemben került sor a következő logikai-tudományelméleti konferenciára, amelyre Bar-Hillel jóvoltából Kalmár Lászlón kívül Kiefer Ferencet és Szépe Györgyöt is meghívták. A konferenciának nem volt nyelvészeti szekciója, de a résztvevők között két a nyelvészet számítógépes alkalmazása iránt érdeklődő fiatal kutató is részt vett: Maurice Gross Párizsból és Helmut Schnelle Berlinből. Manfred Bierwisch is a meghívottak között szerepelt, de ő az NDK hatóságaitól nem kapott útlevelet. Jelen volt azonban Klaus Baumgärtner a berlini strukturális kutatócsoport egyik meghatározó kutatója. Egy Bar-Hillel otthonában rendezett vacsorán találkozhattak a konferencia magyar résztvevői először Noam Chomskyval és Zellig Harrisszel.

1962 őszén kezdődtek a magyar kormány és az amerikai Ford Alapítvány közötti tárgyalások, addigra az alapítvány Lengyelor-

²³ Papp 1963.

²⁴ Lotz János (1913–1973) nyelvész, a Columbia Egyetem tanára, majd a washingtoni *Center for Applied Linguistics* igazgatója és a Ford Alapítvány tanácsadója.

szággal már megegyezett, ami a magyar kormány számára jó hivatkozási alapot jelentett. Az amerikai fél eleinte elsősorban társadalomtudósok meghívására gondolt, a magyar kormány ezzel szemben inkább természettudósokat szeretett volna Amerikába küldeni. 1963 tavaszán megszületett az 50-50%-os megállapodás. 1964-ben hat hónapos amerikai ösztöndíjban részesült Fónagy Iván és Szépe György, majd 1965-ben Telegdi Zsigmond, Hegedüs József és Kiefer Ferenc. (Kiefer esetében a Ford Bizottság a hat hónapos ösztöndíjat egyéves ösztöndíjra bővítette.) Hogy a Ford-ösztöndíj milyen nem várt csodaként hullott az ölünkbe a hatvanas évek első felében, érthetővé válik, ha elolvassuk az interneten is elérhető Somlai-tanulmányt,²⁵ amelyben a szerző a Ford-bizottsággal folytatott fáradságos tárgyalásokról is beszámol. Az akkori magyar kulturális vezetés végül is lehetővé tette a pályázati rendszeren kívüli, azaz meghívásos alapú ösztöndíjak elnyerését is, ahol a politikai szempontok nem játszottak szerepet. Az ösztöndíjasok számára így lehetőség nyílt arra, hogy közelebbről megismerkedhessenek a legfontosabb amerikai általános nyelvészeti és számítógép-nyelvészeti kutatóközpontokkal. A kutatóhelyek listája elérhető volt az évente megjelenő *Current Research and Development in Scientific Documentation* című NSF kiadványban. A nyelvészeti kutatások szempontjából a legérdekesebb fejezet a *Mechanical Translation* címet viseli. Érdekes módon, a tisztán elméleti kutatások is ebben a fejezetben kaptak helyet.

A nyelvészeti kutatások fejlődésében nagy szerepet játszottak a nemzetközi tanácskozások, konferenciák is. Hazánkban az első ilyen konferenciára 1968-ban került sor (Balatonszabadi, szeptember 7–10.). A konferenciát Kalmár László hathatós támogatása mellett az MTA rendezvényeként Kiefer Ferenc és Szépe György szervezte. A konferenciát hivatalosan matematikai nyelvészeti konferenciának hívták (az elnevezés bizonytalanságát vagy pontatlanságát mutatja már az is, hogy több szekció az „al-

²⁵ Somlai 2009.

gebrai nyelvészet” címet kapta), a hazai nyelvtudomány fejlődése szempontjából a legfontosabb előadások az elméleti nyelvészeti szekcióban hangzottak el. Több vezető amerikai nyelvész szerepelt az előadók között (Jerrold Katz, Charles Fillmore és a fiatalabbak közül David Perlmutter, Barbara Hall-Partee, Sige-Yuki Kuroda, Terry Langendoen). A németországi nyelvészetet Jürgen Kunze, Wolfgang Motsch, Wolfgang Hartung (NDK), illetve Herbert Brekle és Christian Rohrer (NSZK) képviselte. Manfred Bierwisch is szerepelt a programban, de utazását az NDK hatóságok nem engedélyezték. A csehszlovák nyelvészek országuk megszállása elleni tiltakozásként nem jöttek el a konferenciára (Eva Hajičová, Jarmila Panevová, Petr Sgall, Petr Piťha, Pavel Novák). Ugyancsak tiltakozásból maradt távol Helmut Schnelle, a berlini Freie Universität professzora. Az algebrai nyelvészet terén több előadás hangzott el az automaták elmélete témakörből, ezeknek azonban nem volt közvetlen nyelvészeti relevanciája. Az előadások közül Fillmore előadásának lett talán a legnagyobb hatása és egyben a leghosszabb utóélete. Fillmore a lexikai információk típusairól beszélt („Types of lexical information”), és ezzel az elméleti grammatika szótári komponensének első átfogó leírását mutatta be. A konferencián sok fiatal és sok már nem annyira fiatal nyelvész vett részt, a résztvevők számáról sajnos nincs adatunk (akkoriban a nemzetközi konferencián való részvétel sem volt regisztrációhoz kötött), de a balatonszabadi akadémiai üdülő előadóterme sokszor kicsinek bizonyult. Kétségtelen, hogy ez a konferencia tovább erősítette a már felfelé ívelő pályán lévő modern magyar nyelvtudományt. A hatvanas években (még a hetvenes években is ez volt a helyzet) a nagyobb nyelvészeti konferenciák egyik előnyét az jelentette, hogy témájuk nem korlátozódott egy-egy szűkebb szakterületre. Más szóval, nem volt külön konferenciájuk a fonológusoknak, morfológusoknak, szintaktáknak stb.

Az 1968-ban Balatonszabadiban rendezett konferencia ugyan fontos szerepet játszott a magyar nyelvtudomány életében, de még így is mind az NDK, mind pedig a csehszlovák és romániai nyelvészettel szemben öt-tíz év késésben voltunk, elsősorban azért, mert ezekben az országokban néhány évtizede

már folytak strukturalista ihletésű vizsgálatok. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának állásfoglalása csak a gépi fordítással foglalkozó kutatások felkarolását eredményezte, a strukturális vizsgálatokra nem volt hatással. A szocialista országokban, így az NDK-ban is az ötvenes évek végén jöttek létre a gépi fordítás kérdéseivel foglalkozó csoportok (Berlin: Eberhard Agricola, Prága: Petr Sgall, Bukarest: Solomon Marcus, Szófia: Alexander Ljudszkanov, a lengyelek ellenálltak, és nem kívántak a gépi fordítással foglalkozni).

7. A debreceni nyelvészaktíva

Az általános és alkalmazott nyelvészet helyzetéről Magyarországon a hatvanas évek végén még egy konferencia megrendezésére került sor (*Debreceni nyelvészaktíva*, Debrecen, 1968. november 11–12.²⁶). Általános nyelvészetünk helyzetéről Telegdi Zsigmond, az alkalmazott nyelvészet helyzetéről Herman József tartott vitaindító előadást. Mivel nálunk a hatvanas években még mindig az újgrammatikus iskola befolyása érvényesült a nyelvtörténeti kutatásokban (szinkrón kutatások pedig alig folytak), Telegdi fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „Az újgrammatikus módszer kész, zárt, merev apparátus, amelynek alkalmazása nem követel elméleti megfontolásokat. A jelenkori nyelvészet élő, alakuló, fejlődő módszereit a specialista csak a bennük implikált, általuk feltételezett elmélet ismeretében, arra való tekintettel, tehát egy bizonyos alkotó önállósággal használhatja fel.” Telegdi azt, hogy a magyar nyelvtudomány nem tudta befogadni a strukturalizmust, azzal magyarázza, hogy „A strukturalizmus alapjaiban támadta meg a hagyományos irányzatot, elvetette annak sarkalatos tételét, amely szerint a nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti, a »szinkronikus nyelvészet« legitimitását, sőt elsőbbségét hirdette. [...] nyelvtudósaink általában [...]

²⁶A nyelvészaktíva anyaga kéziratként Imre Samu szerkesztésében jelent meg. Imre 1969.

tudomásul vették az új irányzat feltűnését. Egyes eredményeit, amelyek a régi keretbe is beilleszkedtek, elsajátították, de alapjában véve nem változtattak nézeteiken, a strukturalizmus világában nem hatolt be a hazai nyelvtudományba.” „Nyelvészetünk így – folytatja Telegdi – eredményes speciális kutatásai [...] ellenére lassanként elmaradt a nyelvtudomány általános nemzetközi fejlődésétől, mindinkább elszakadt tőle” (uo.). Majd hozzáteszi, a jelenlegi helyzet sem ideális. „Általános nyelvészetünk fejlődését hátráltatja, hogy bizonyos értelemben el van szigetelve, nem találja meg maga körül azt a megértést és érdeklődést, amely a szélesebb kibontakozáshoz szükséges. Nyelvészeink többsége egyelőre elutasítóan, érdektelenül vagy legalábbis tájékozatlanul áll szemben az elméleti kutatásokkal, az általános nyelvészetet külön, idegen területnek tekinti.” Telegdi a fejlődés, változás jeleit látja abban, hogy egyre nagyobb az érdeklődés a nyelvészképzés iránt, és egyre több általános nyelvészeti tanulmány lát napvilágot. Hasznosnak tartaná, ha a közeljövőben sor kerülne az alábbi témák megvitatására: *a)* a transzformációs generatív grammatika jelentősége, *b)* a nyelvek történeti fejlődése, *c)* marxizmus és nyelvtudomány. Telegdi vitaindító előadásához sokan szóltak hozzá, a hozzászólások ismertetésétől azonban eltekintünk.

Herman József a magyarországi alkalmazott nyelvészet helyzetéről tartott vitaindító előadásában, amelyben felsorolta az ismert kutatási területeket (nyelvművelés, anyanyelvi oktatás és idegen nyelvek oktatása, gépi fordítás és gépi dokumentáció), egyetlen, de annál fontosabb, névum található: Herman külön kiemelte a neurolingvisztikai és pszicholingvisztikai kutatások fontosságát. Herman előadásához is számos kutató szólt hozzá, többnyire egy-egy újabb lehetséges alkalmazási területtel kiegészítve a mondottakat.

A debreceni nyelvészaktívával lezárult az „elméleti nyitás” első korszaka. Hasonló tanácskozásokra a hetvenes években már nem került sor. A magyar tudománypolitika irányítói nem tartottak igényt arra, hogy „ideológiai” kérdésekben állást foglaljanak. (Ez egyébként az ideológiailag érzékeny bölcsészettudományok más területén, például az irodalomtudományokban is érvényes volt.)

8. Oktatás

1959-ben megalakul az Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék az ELTE-n, vezetőjévé Telegdi Zsigmondot nevezték ki. Néhány évvel később, 1964-ben létrejött az általános és alkalmazott nyelvészet szak is. (A szak elnevezése azonban szinte évente változott: hol matematikai nyelvészetként, hol alkalmazott és matematikai nyelvészetként, hol pedig általános és matematikai nyelvészetként szerepelt.) Az 1965/66-os tanévben Szépe György tartott speciálkollégiumot a generatív grammatikáról. Előadásában az addig megjelent Chomsky-könyvekre (*The Logical Structure of Linguistic Theory*, 1955, akkor még csak kézirat formában hozzáférhető; *Syntactic Structures*, 1957; *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965; Robert Lees nominalizációs könyvére (*The Grammar of English Nominalizations*, 1960), valamint Lesnek a *Language*-ben megjelent Chomsky-recenziójára támaszkodott (*Language* 33/3 [1957], 375–408). A következő tanévben pedig elindul a szak²⁷ hét hallgatóval (Kenéz Győző, Aczél Endre, Mártonfi Ferenc, Pap Mária, Szántó Péter, Terestyéni Tamás, Metzger Marietta), tanszéki (Telegdi Zsigmond, Balázs János, Antal László, Zsilka János) és néhány megbízott oktatóval (Dezső László, Fónagy Iván, Kiefer Ferenc, Szépe György, Varga Dénes). A későbbi években a megbízott előadókhöz csatlakozott Dömölki Bálint (matematika), Szelezsán János (matematika) és Petőfi S. János (szemantika) is.

Ami az oktatást, az előadásokat és a szemináriumokat illeti, az Általános Nyelvészeti Tanszék gazdag kínálattal fogadta a hallgatókat. Telegdi Zsigmond általános nyelvészeti előadásában a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* című, akkor még csak kéziratban lévő munkájára támaszkodott. (A munka tankönyvként csak 1977-ben jelent meg.) Kiefer „matematikai nyelvészet” című szemináriuma lényegében a Chomsky-hierarchia formális tulajdonságainak ismertetésére és az automaták elméletében hasz-

²⁷ Az általános nyelvészet szakként a második évtől volt felvehető.

nált fogalmak összefoglalására szorítkozott. Telegdi Zsigmond a későbbi években előadásában Saussure-rel és Humboldttal is foglalkozott. Ezek tartalmilag nemzetközi szintű előadások voltak, Telegdi Humboldt kutatásairól írt publikációi alapján lett a Szász Akadémia (Lipcse) tagja.

Meghívott előadóként Dezső László a tipológiáról tartott előadásokat, Fónagy Iván a prágai fonológiáról (elsősorban Trubeckoj munkásságáról) beszélt, Kiefer és Szépe a generatív grammatikáról adott elő, Varga a számítógépes nyelvészet különböző aspektusairól. Dömölki a matematikai nyelvészet matematikai oldalával foglalkozott. Petőfi S. János a költői nyelv vizsgálata révén jutott el a jelentéstanhoz. Antal László a bloomfieldi disztribúciós elemzés híve volt, ennek következtében előadásai elsősorban az amerikai strukturalizmusról szóltak. Az előadásokhoz háttériródmalmat az OMKDK, illetve a TIT sokszorosított kiadványai biztosítottak.²⁸ De idesorolható Antal László két könyve is.²⁹

9. Az általános nyelvészet helyzete Közép- és Kelet-Európában a háború utáni évtizedekben

Általános nyelvészeti szempontból az európai nyelvtudomány történetében fontos szerepet játszott a *Zeichen und System der Sprache* erfurti (1959), majd magdeburgi konferenciája (1964), melynek fő szervezője Georg Friedrich Meier, a Humboldt Egyetem professzora volt. Ő indította útjára 1961-ben a hatvanas évek szinte egyetlen színvonalas elméleti nyelvészeti munkákat is közlő folyóiratát, a szinte megjegyezhetetlen nevű *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*-ot. (Egyébként ő hozta létre a berlini akadémián az első gépi fordítási csoportot is még az ötvenes évek végén, tehát a szovjet Akadémia állásfoglalása előtt.) Meiert törekvéseiben támogatta Wolfgang Steinitz az NDK Tudományos Akadémiájának akkori

²⁸ Vö. Kiefer 1964, Kiefer 1969 és Petőfi 1967.

²⁹ Antal 1961, Antal 1964.

alelnöke, akinek munkásmozgalmi múltja, funkciója, valamint tudományos súlya miatt az NDK-ban az ötvenes és hatvanas években a nyelvtudományi kutatásokba nem szólt bele a politika (amely Steinitz halála után viszont annál inkább nyomást gyakorolt a strukturális jellegű kutatásokra, de ez már a hetvenes, nyolcvanas évek története). Az NDK-ban nem volt „marrizmus” sem.³⁰ Steinitz védelmet nyújtott azok számára, akik a nyelvtudományban a nyitás hívei voltak. Erfurtban tartották az első a nyelvészet alapkérdéseivel foglalkozó konferenciát (*Zeichen und System der Sprache* I, Erfurt 1959 – figyeljünk a dátumra!), amelynek meghívott díszvendége Roman Jakobson volt (akihez Steinitzt személyes barátság fűzte).³¹ Az erfurti konferencia résztvevői között számos nagy nevet találunk (Kuryłowicz, Zawadowski, Benveniste, Ivanov, Ajdukiewicz, Kotarbiński, Togeby, Koschmieder, Rosetti stb.). A szervezők a résztvevőktől az alábbi kilenc kérdésre vártak hozzászólásokat: (1) Mi a nyelvi jel? (2) Milyen viszony áll fenn a nyelvi jel és a valóság között? (3) A nyelvi jelek világában milyen viszony áll fenn a forma és a tartalom között? (4) Hogyan lehet a beszédet elemeire bontani? (5) Milyen kapcsolat áll fenn a közlemény egyes elemei között? (6) Milyen kapcsolat áll fenn egy nyilatkozat egyes elemei között? (7) Létezik-e nyelvi rendszer, és ha igen, hogyan definiálható? (8) Léteznek-e nyelvi kategóriák, és ha igen, melyek azok? (9) Milyen viszony áll fenn a nyelvi kategóriák és anyelvi rendszer között? A kérdések megfogalmazásában egyértelműen tetten érhető a strukturalizmus hatása. A résztvevők sokféle választ adtak

³⁰ A marrizmus Ny. J. Marr grúz nyelvész nevéhez fűződő marxista nyelvfilozófiai irányzat.

³¹ Roman Jakobson szovjet emigránsként csatlakozott Nikolaj Trubeckojjal együtt a húszas években a Prágai Nyelvésztkörhöz. Csehszlovákia német megszállásakor Jakobson Svédországba menekült, ahol Lotz János segítségével jutott ideiglenes álláshoz. Lotz egyébként azt tervezte, hogy koppenhágai iskola mintájára Jakobsonnal és a közben szintén Stockholmba menekült Wolfgang Steinitzcel együtt megszervezi a *Circle linguistique de Stockholm* nyelvésztkört. Erre azonban sajnos már nem került sor.

a feltett kérdésekre, amelyek a *Zeichen und System der Sprache* köteteiben olvashatók.³² A hozzászólók között szerepel Fónagy Iván, Herman József, Telegdi Zsigmond, Antal László és Szépe György is, mondhatjuk tehát, hogy a magyarországi nyelvtudomány is képviseltette magát. Nem meglepő módon a prágai iskola jelentős tagjai szinte kivétel nélkül részt vettek a konferencián (köztük volt Vladimír Skalička, Bohumil Trnka, Karel Horálek, František Daneš).

Ahogy azt a *Zeichen und System der Sprache* III. kötetének előszavából megtudhatjuk, a konferencián 248 nyelvész vett részt, közülük 126-an szóltak hozzá a feltett kérdésekhez.³³ A vitában részt vevő személyek nevét azonban sajnos nem ismerjük.

A „Zeichen und System der Sprache” következő konferenciájára 1965-ben került sor Magdeburgban. Magyarországot a magdeburgi konferencián Telegdi Zsigmond képviselte, a másik meghívott, Fónagy Iván Ford-ösztöndjjal akkor éppen Amerikában tartózkodott. A meghívott előadók között szerepelt Charles Fillmore, Emmon Bach, Jerrold Katz, Bruce Fraser és John Robert (Haj) Ross. Fraser Chomsky akkor még csak kéziratban létező *Aspects* című könyvének egyik fejezetét mutatta be, amivel Európában egy csapásra ismertté vált Chomsky legújabb elmélete (a kézirat könyv alakban 1965-ben látott napvilágot). Az eredeti tervek szerint a Chomsky-fejezet a *Zeichen und System der Sprache* IV. köteteként jelent volna meg. A generatív iskola képviselői a generatív nyelvelmélet különböző kérdéseiről értekeztek. Manfred Bierwisch a grammatika feladatairól és formájáról, Charles Fillmore a mondat szerkezetek ekvivalenciájáról, Emmon Bach a változókat is tartalmazó grammatikákról, Jerrold Katz a grammatika szemantikai komponenséről beszélt. Mivel ezek a kérdések részletesebben 1965-ben és 1966-ban újra felmerültek részben Chomsky *Aspects*-könyvében, részben Jerrold

³² *Zeichen und System der Sprache. I. Band* (1961), *II. Band* (1962), Berlin: Akademie-Verlag.

³³ *Zeichen und System der Sprache. III. Band* (1966), Berlin: Akademie-Verlag.

Katz és Paul Postal könyvében (*An Integrated Theory of Linguistics Descriptions*, MIT Press, 1964), ma a magdeburgi konferencián megjelent cikkekre alig találunk hivatkozást. A kötet tudománytörténeti jelentősége viszont vitathatatlan.

Wolfgang Steinitznek, az NDK akadémia alelnökének a támogatásával Alexander Isačenko vezetésével 1961-ben létrejött (nem minden előzmény nélkül) az NDK Tudományos Akadémiáján az *Arbeitsstelle Strukturelle Grammatik* nevű kutatócsoport. A csoport 1962-ben indította útjára a *Studia Grammatica* című periodikát, amelyben nemegyszer monográfia terjedelmű tanulmányok is megjelentek (vö. például Manfred Bierwischnek az igei csoport szintaxisáról szóló munkáját, amely 1963-ban a periodika második köteteként jelent meg). A csoport sikeresen működött 1969-ig, amikor sajnálatos módon megszüntették (ebben nyilván közrejátszott a csoport mentorának, Wolfgang Steinitznek 1967-ben bekövetkezett halála is). Néhány munkatárs a *Zentralinstitut für Sprachwissenschaft*-ban folytathatta munkáját, de kevésbé ideális körülmények között. Az ideológiai nyomás erősödött, az intézet vezetősége a generatív jellegű munkákat kimondottan ellenséges szemmel figyelte. Különösen nehéz volt a nemzetközi kapcsolatok fenntartása.

A gépi adatfeldolgozás előmozdítására az NDK-ban már az ötvenes évek vége felé alakult egy akadémiai bizottság, amely az *Arbeitsstelle automatische Sprachverarbeitung* kutatócsoport megalakulásához vezetett (Eberhard Agricola, majd Jürgen Kunze). Ebben az esetben sem Moszkvából jött a parancs. Grigorjev cikkének megjelenésekor Agricola csoportja már működött.

A lengyel Jan Michal Rozwadowski már a Nemzetközi Nyelvésztsárság alapításánál tevékeny részt vállalt. A lengyel nyelvtudományban ő volt az első kognitív nyelvész: hangsúlyozta a metaforák központi szerepét, rámutatott a nyelvi változások kognitív hátterére, valamint a szemantika és a szintaxis szoros összefüggésére. Legfontosabb munkája azonban a lengyel nyelv fonológiájáról szólt. A háború utáni évtizedekben egy egész sor lengyel nyelvtudós és nyelvfilozófus gazdagította nyelvtudományunkat. Közülük is kiemelkedik Jerzy Kuryło-

wicz, aki egy új esetelmélettel gazdagította nyelvtudományunkat, és egy elméleti magyarázatot dolgozott ki az analógiás változásokra vonatkozóan.

A nemzetközi nyelvtudományra talán legnagyobb hatással a lengyel logikai iskola volt.³⁴ Az iskola megalapítója a Brentano-tanítvány Kazimierz Twardowski, a lwówi (lemergi) egyetem professzora volt. A tanítványok első generációjához tartozott Jan Łukasiewicz (akinek Alfred Tarski is tanítványa volt) és Stanisław Leśniewski, a másodikhoz pedig Kazimierz Ajdukiewicz és Tadeusz Kotarbinski. A lengyel iskola foglalkozott többek között a kérdő mondatok elméletével, a modalitás kérdéseivel, az alapvető (főnév, ige) nyelvi kategóriákra épülő formális nyelvtanokkal („kategoriális grammatika”). Lengyel találmány volt a „szemiotikai logika” fogalmának bevezetése. A lengyel szemiotikai társaság a hatvanas évek óta működik, a *Semiotica* című folyóirat első száma 1969-be jelent meg, amely akkoriban az egyetlen európai elméleti nyelvészeti folyóiratnak számított.

Európában két nagy kontrasztív nyelvészeti projekt működött a hetvenes-nyolcvanas években, az egyik Zágrábban Rudolf Filipovic vezetésével, a másik Poznanban Jacek Fisiak vezetésével. Mindkét projekt előkészítése már a hatvanas évekbe megkezdődött, és mindkét projektumot a Ford Alapítvány támogatta anyagilag. Bár mind Filipovic, mind Fisiak számos publikációjáról tudunk, egyik sem általános nyelvészeti jellegű.

A szerb nyelvtudomány területén a hatvanas években kiemelkedő teljesítményt nyújtott az Ivić házaspár: Pavle Ivić a belgrádi egyetem professzoraként elsősorban a szerb nyelv problémáival foglalkozott, felesége Milka Ivić viszont vérbeli általános nyelvész volt. 1965-ben jelent meg a Mouton kiadónál *Trends in Linguistics* című munkája, amelyet 11 nyelvre fordítottak le. Munkássága alapján nemcsak a szerb tudományos akadémia választotta tagjai közé, hanem tagja volt a norvég, a szász és a szlovák tudományos akadémiaénak is.

³⁴ Gregorowicz–Krajko 1979.

Ivić könyvében áttekinti az előzményeket a görögöktől kezdve, majd részletesen ismerteti a 20. századi nyelvtudomány főbb irányzatait. A strukturalista iskolák bemutatása után a generatív grammatikáról is beszámol, majd röviden szól a matematikai nyelvészetről és gépi fordítástól is. Ivić munkája a hatvanas évek legjobb nyelvészeti kézikönyvének számított.

Említést érdemel egy másik belgrádi professzor is, Ranko Bugarski, aki Jugoszláviában magas színvonalon művelte a szociolingvisztikát.

Csehszlovákiában szintén nem volt szükség „szovjet beavatkozásra” ahhoz, hogy a strukturális nyelvészeti kutatásokra sor kerüljön, a Prágai Iskola megszakítás nélkül élt és működött, ha nem is mindig egyforma intenzitással. František Daneš irányításával az ötvenes évektől a prágai iskola szellemében strukturális nyelvészeti kutatásokat folytattak a Csehszlovák Akadémia Nyelvtudományi Intézetében.

A Károly Egyetemen működő nyelvészek egy csoportja 1964-ben indította útjára a Petr Sgall által szerkesztett *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* című periodikát. A cseh szerzők a függőségi grammatika mellett kötelezték el magukat, és egy többszintű grammatikai leírást propagáltak. 1964 szeptemberében került sor az első nemzetközi konferenciára Prágában (*Colloquium on Algebraic Linguistics*). Az amerikai nyelvészetet Edward Klima és John Robert (Haj) Ross, a németet Manfred Bierwisch, Jürgen Kunze és Helmuth Schnelle, a magyart Papp Ferenc, Kalmár László és Kiefer Ferenc képviselte. A prágai tavasszal együtt 1970-ben azonban megszűnt az egyetemen a Sgall-féle csoport, a csoport volt tagjai az egyetem Természettudományi Karának különböző intézeteiben találtak (szó szerint) menedéket.

A romániai nyelvtudomány fő irányairól, problémáiról Kelemen Béla beszámolójából tájékozódhatunk.³⁵ A cikk Alexandru

³⁵ Kelemen 1968.

Graur munkásságának ismertetésével indít (*Studii de lingvistică generală*, 1955; *Introducere în lingvistică*, 1958), és megemlíti Alexandru Rosetti két fontos munkáját is (*Le mot. Esquisse d'une théorie générale*, 1947; *Sur la théorie de la syllabe*, 1959). A fiatalabb generáció munkái közül kiemeli az egyértelműen strukturalista Sorin Stati munkásságát (mindenekelőtt szintaxisról szóló könyvét: *Teorie și metodă în sintaxă*, 1967). A matematikai nyelvészet területén Solomon Marcus alkotott kiemelkedőt, ő írta az első matematikai nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó monográfiát: *Lingvistică matematică, Modele matematice în lingvistică*, 1963, amelyet a következő években további monográfiák követtek. Alexandru Rosetti és a matematikus Grigore Moisil szerkesztésében 1962-től jelenik meg a *Cahiers de linguistique théorique et appliquée* általános és alkalmazott nyelvészeti folyóirat. Említést érdemel az is, hogy a CIPL 1967-ben Bukarestben rendezte meg 10. kongresszusát, melynek díszvendége Roman Jakobson volt.

Tudni lehetett, hogy Moszkvában is működik egy számítógépes nyelvészeti munkaközösség Olga S. Kulagina vezetésével. Kulagina néhány munkáját közölte a *Voprosy jazykoznanijje*, amiből azonban csak az derült ki, hogy a nyelv halmazelméleti eszközökkel történő modellálásával foglalkoznak. A tulajdonképpeni gépi nyelvészeti munkák „titkosítva voltak”, nem lehetett hozzájuk férni. A „Steklov Matematikai Intézet”, ahol Kulagina dolgozott, nem volt látogatható. Ugyanakkor működött a Moszkvai Idegen Nyelvek Főiskoláján egy munkacsoport Viktor Juljevics Rozencvejg vezetésével, amelynek feladata a gépi fordítás céljait is szolgáló orosz strukturális nyelvten kidolgozása volt. Igor Melcsuk a csoport legtehetségesebb tagja elsősorban morfológiai jelenségeket vizsgált, Jurij Apreszjan a szemantikai problémák iránt érdeklődött. Érdemes Jurij Martemjanov és Iszak Revzin munkáit is megemlíteni, mindketten szemantikai kérdésekkel foglalkoztak. Munkáikat a főiskola kiadványaként *Mašinnij perevod i prikladnaja lingvisztika* című sorozatban adták közre. A nemzetközi tudományos életben azonban munkáik-

nak nem volt visszhangja, nyugati kiadóknál a hatvanas években nem publikálhatták eredményeiket.³⁶

A hatvanas évek második felében az észtországi Turku egyetemén a világtól a moszkvai kutatócsoportnál még elszigeteltebben működött egy az észti nyelv generatív nyelvtanával foglalkozó kutatócsoport (Huno Rätsep vezetésével). Ők észti nyelven publikálták eredményeiket, de minden kötet végén volt egy angol nyelvű összefoglaló. Az észtil nem tudók ebből értesülhettek az észti nyelvészek eredményeiről.

10. Összegzés

A hatvanas években a magyar nyelvtudományban bekövetkezett változások közül a következőket érdemes kiemelniük:

- a. Az általános nyelvészet egyetemi tanszékét az ötvenes évek végén ismét létrehozták, majd az általános nyelvészet a hatvanas évek közepétől választható egyetemi szakká vált.
- b. A nemzetközi kapcsolatok már nem szorítottak az ún. baráti országokra. Élénk kapcsolat alakult ki az NSZK-val és a Ford-ösztöndíj egyik következményeként néhány amerikai egyetemmel (MIT, Columbia) is.
- c. Bővültek a publikációs lehetőségek: magyar szerzőtől tanulmány jelent meg a *Foundation of Language*-ben, több monográfia pedig a holland Mouton kiadónál.
- d. Magyar kutatók több nemzetközi konferencián vehettek részt külföldön is.

A fenti változások következtében a magyar nyelvtudomány a hetvenes évekre a térség vezető nyelvtudományává vált. A generatív nyelvészet csak nálunk eresztett gyökeret. Ausztriában nem volt számottevő általános nyelvészet, a cseh nyelvészet a gyengélkedő prágai iskola fogságában sínylődött, és az újabb irányzatokra

³⁶ Munkáikat összefoglalóan ismerteti Kiefer a kelet-európai nyelvészetről szóló könyvében. Vö. Kiefer 1968.

nem adott választ; a keletnémet nyelvészet művelőit mindenféle tilalom sújtotta; a moszkvai csoport tagjai kivándorlásuk előkészítésével foglalkoztak, a románok életükért küzdöttek. A keletnémetek, csehek, románok, oroszok nem utazhattak, nemzetközi konferenciákat nem szervezhettek, ilyeneken nem vehettek részt, így a hatvanas éveket megelőző időszakban betöltött szerepüket elvesztették. A hetvenes-nyolcvanas években a térségben csak nálunk volt nemzetközileg jegyzett nyelvtudomány.

Irodalom

- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *Nyelvtudományi Értekezések* 29. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bloomfield, Leonard 1925. A Set of Postulates for the Science of Language. *Language* 2: 153–164.
- Bolling, George Melville 1929. Linguistics and Philology. *Language* 5: 27–32.
- Gregorowicz, Jan – Nagyné Krajkó Erzsébet 1979. A logika Lengyelországban. *Acta Universitatis Szegediensis* 22: 5–11.
- Grigorjev, V. P. 1961. A strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerek fejlesztéséről. *MTA I. Oszt. Közl.* XVIII: 169–170.
- Herman József 1994. Az elméleti nyitás korszaka a magyar nyelvtudományban. *MNy* 87: 14–22.
- Hutchins, E. John 2003. *Machine Translation: A Concise History*. <http://ourworld.compuserve.com/homepages/WJHutchins>
- Imre Samu (szerk.) 1969. Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. A debreceni nyelvészaktívá ülésének előadásai és felszólalásai. Kézirat gyanánt. Budapest.
- Kelemen Béla 1968. A mai román nyelvtudomány fő irányai. *Korunk* 27: 669–676.
- Kicsi Sándor András 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.
- Kiefer Ferenc 1964. *Matematikai nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: OMKDK.

- Kiefer Ferenc 1969. *Bevezetés a generatív nyelvelméletbe*. Budapest: TIT.
- Kiefer Ferenc 1968. *Mathematical Linguistics in Eastern Europe*. New York: American Elsevier Publishing Co.
- Kincses Kovács Éva 1995. Laziczius Gyula szellemi hagyatéka. *Északi népek nyelve és kultúrája* III. Miskolc.
- Laziczius Gyula 1932. *Bevezetés a fonológiába*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Laziczius Gyula 1944. *Fonétika*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Laziczius Gyula 1961. *Lehrbuch der Phonetik*. Berlin: Akademie Verlag.
- Petőfi S. János 1967. *Modern nyelvészet. Tájékoztató összefoglalás*. Budapest: TIT.
- Papp Ferenc 1959. Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban. *NyK* 61: 392–410.
- Papp Ferenc 1961. Matematikai módszerek a nyelvtudományban. *MTA I. Oszt. Közl.* XVII: 269–305.
- Papp Ferenc 1963. Mathematical and Applied Linguistics at the University of Debrecen. *CL* 2: 213–216.
- Papp Ferenc (szerk.) 1969. *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sapir, Edward 1929. The Status of Linguistics as a Science. *Language* 5: 207–215.
- Simoncics Péter 2005. *Paradigmaváltás légüres térben. Karácsony Sándor, Lotz János és Laziczius Gyula kísérletei a magyar grammatika megújítására a XX. század 30-as éveiben*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Somlai Katalin 2009. Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években, Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása. *Évkönyv* 16: 273–314.
- Sótér István 1959. Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkájáról. *MTA I. Oszt. Közl.* XIV: 203–239.
- Telegdi Zsigmond 1961. A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről. *MTA I. Oszt. Közl.* XVIII: 11–27.
- Telegdi Zsigmond 1969. Általános nyelvészetünk helyzete. *NyK* 71: 227–241.
- Wickman, Bo (szerk.) 1985. *Symposium in memoriam János Lotz (1913–1973)*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.